

HAVA LİMANLARININ FƏALİYYƏTİ VƏ İQTİSADİ XARAKTERİSTİKASI

Elmir Quluzadə

Milli Aviasiya Akademiyası, Bakı, Azərbaycan

e-mail: elmir.guluzadeh@airport.az

Xülasə. Məqalədə hava limanlarının iqtisadi xüsusiyyətləri, əsas funksiyaları, əməliyyatları və insan resurslarının idarə edilməsi, hava limanının maliyyə və marketinginin idarə edilməsi, dəstək funksiyası, aeroport modelləri və onların dövlət və ya özəl sektor kimi idarə olunması problemləri araşdırılır. Azərbaycan Mülki Aviasiyasının, xüsusilə də Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunun iqtisadi fəaliyyətinin elmi əsasları təhlil edilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu, hava limanı, aviaşirkətlər, aviasiya, sərnişinlərə xidmət, texniki xidmət.

OPERATION AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF AIRPORTS

Elmir Guluzadeh

National Academy of Aviation, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines the economic characteristics of airports, their main functions, operations and human resource management, airport financial and marketing management, support function, airport models and the problems of their management as a public or private sector. The scientific basis of the economic activity of Azerbaijan Civil Aviation, especially Heydar Aliyev International Airport, is analyzed.

Keywords: Heydar Aliyev International Airport, airport, airlines, aviation, passenger service, technical service.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АЭРОПОРТОВ

Эльмир Гулузаде

Национальная авиационная академия, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются экономические характеристики аэропортов, их основные функции, операции и управление человеческими ресурсами, финансовое и маркетинговое управление аэропортами, вспомогательная функция, модели аэропортов и проблемы управления ими как в государственном, так и в частном секторе. Анализируются научные основы экономической деятельности Гражданской авиации Азербайджана, особенно Международного аэропорта Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Международный аэропорт Гейдара Алиева, аэропорт, авиакомпания, авиация, обслуживание пассажиров, техническое обслуживание.

1. Giriş

Hava limanı mürəkkəb strukturlu müəssisə kimi geniş sahələri əhatə edir. Hər bir hava limanının digər müəssisələrdən fərqləndirən özünəxas xüsusiyyətləri vardır. İş prinsipinin yüksək səviyyədə təşkili və burada ən yeni, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə onu deməyə əsas verir ki, hava limanlarını komfortlu xidmət müəssisəsi hesab etmək olar. Hava limanları mühüm qərarların tətbiq olunduğu mühitdə, beynəlxalq əməliyyat şəraitində işləyir. Burada əməliyyatların icrası fasiləsizdir, ilin 365 günü, 7/24 saat fəaliyyətdədir. Əsas müştəriləri aviaşirkətlər və onlarla yanaşı digər kommersiya müəssisələri olan hava limanları, əsasən, sərnişinlərə, poçt və yük daşımaları şirkətlərinə, karqolara və digər müştərilərə xidmət göstərir.

Hava limanlarının gəlirləri və xərcləri haqqında araşdırma aparsaq, müxtəlif ölkələrin hava limanları arasında fərqli rəqəmlər olduğunu görürük, hətta eyni ölkənin hava limanları arasında bu rəqəmlərin bir birindən fərqləndiyini də müşahidə edə bilərik. Bütün iqtisadi subyektlər kimi, mülki aviasiya sahəsində hava limanının iqtisadi subyekti olaraq kommertiya fəaliyyətinin səmərəliliyi həmişə göz önündə olmalıdır. Hava limanlarının fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər birbaşa ölkənin iqtisadiyyatına önəmli dərəcədə təsir göstərir. Gəlir dedikdə, hansısa bir müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş maddi vəsaitlərin resursları nəzərdə tutulur. Maddi resursların mənbəyi müxtəlif fəaliyyətlər əsasında əmələ gəlir.

2. Hava limanlarının iqtisadi xarakteristikası

Hava limanlarının iqtisadi xarakteristikasını təhlil edərkən, Türkiyəli professor, Türkiyə Cümhuriyyəti Eskişehir Teknik Universitetinin Havaçılıq bölümünün rəhbəri Ferhan Şengür aşağıdakı şəkildə sıralama təqdim edir:

1. Hava limanı əməliyyatları böyük iqtisadiyyat əsasında formalaşır. Böyük miqyaslı qənaətin etibarlı olduğu halda istənilən məhsulun istehsalında geniş imkanlar yaratmaq və bu imkanlardan səmərəli istifadə etməklə vahidə düşən sabit xərcləri minimuma endirmək mümkündür.

2. Hava limanlarının əsas inkişaf planları vahid xərcləri artırır. Hava limanlarında artan trafik ehtiyaclarını ödəmək üçün böyük inkişaf və ya genişləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi, dəyişikliklərin çox qısa müddətdə icra edilməsi qısa və orta müddətli vahid xərcləri artırır.

3. Beynəlxalq uçuş sənişinlərinin nisbətində ümumi trafikə göstərdiyi təsir hava limanının gəlirlərinə və xərclərinə böyük təsir göstərir. Beynəlxalq uçuşların sənişinləri daxili uçuş sənişinlərinə nisbətən terminalda daha uzun müddət qalırlar. Buna görə də beynəlxalq sənişinlərin trafikdəki sayı çoxaldıqca gömrük, pasport, sağlamlıq və əyləncə kimi xidmətlər üçün daha çox iş yerlərinə və əlavə işçilərə tələbat yaranır. Bu işə hava limanı xərclərini artıran amildir. Buna baxmayaraq, bu zaman vahid gəlirlər vahid xərclərdən daha yüksək ola bilər (Şengür Ferhan, 2018: 15). Əlbəttə ki, bu gəlirlər yalnız alış-veriş və digər biznes xidmətlərindən əldə edilən gəlirlər deyil, həm də daxili uçuşlardan daha yüksək olan eniş haqları və digər uçuş haqları ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də hava limanlarının gəlirliliyinə beynəlxalq reyslərin sənişinlərinin çox olması yüksək dərəcədə səbəb olur və aeroport menecerləri beynəlxalq hava yollarını öz hava limanlarına cəlb etmək üçün çox çalışırlar.

3. Hava limanlarında əsas funksiyalar

Hava limanlarındakı iş fəaliyyəti zamanı müxtəlif funksiyalar yerinə yetirilir. İstənilən müəssisənin iş fəaliyyəti zamanı əsas funksiyaları istehsal, marketinq, insan resursları, maliyyə və mühasibatlıq hesab olunur. Bu funksiyaların özəyini yüksək idarəetmə səriştəsi təşkil edir. İdarəetmə müxtəlif üsullarla müəyyən edilsə də, işin məqsədlərinə uyğun olaraq, bütün funksiyaları əhatə edən ümumi funksiyadır. İnsan resurslarını doğru planlaşdırmaq, işi,

idarəetməni düzgün təşkil və icra etmək yolu ilə resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etmək olar. İdarəetmə prosesini planlaşdırma, təşkilatçılıq, icraetmə və nəzarət ardıcılığı ilə sıralamaq olar. Buraya koordinasiya, işçi heyəti, qərar vermə, ünsiyyət və digər fərqli funksiyaları da əlavə etmək olar. Sadalanan bütün funksiyalar əsas funksiyalar çərçivəsində icra edilməlidir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, idarəetmə hər bir funksiyaya aid olan və həmin funksiyaları özündə cəmləşdirən elementdir. Biznes sahəsində əsas funksiyalar dedikdə, istehsalın idarə edilməsi, əməliyyatın idarə edilməsi, marketinqin idarə edilməsi, insan resurslarının idarə olunması və maliyyə menecmentinin idarə olunması nəzərdə tutulur. Bu iş prinsiplərini hava limanlarında əməliyyatların idarə olunması baxımından gözdən keçirək.

4. Hava limanlarında əməliyyatların idarə edilməsi

Son zamanlar texnologiyanın inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq hava limanlarındakı bütün xidmət sahələri yüksək səviyyədə kompüterləşdirilmişdir. Əslində müasir çağda bütün sahələrin iş funksiyası kompüterləşdirilmiş avtomatlaşdırma sistemi ilə idarə edilir. Hava limanının informasiya xidmətində operativ informasiya sistemi önəmli yer tutur. Məsələn, baqajın idarə edilməsi hava limanlarının əsas funksiyalarından biridir. Baqajlar və onların idarə olunması baqajların idarə edilməsi üçün xidmət göstərən biznes strukturu tərəfindən avtomatlaşdırılmış sistemlə idarə olunur. "Müasir hava limanlarında əməliyyatların idarə edilməsi adətən Aeroportların Əməliyyatlarına Nəzarət Mərkəzi (AOCC) tərəfindən inteqrasiya olunmuş şəkildə həyata keçirilir. İnteqrasiya dərəcəsi asılı olaraq, onlar terminal əməliyyatlarının idarə edilməsi üçün Aeroportların Mərkəzləşdirilmiş İdarəetmə Sistemi (Total Airport Management System - TAMS) və ya sadəcə olaraq Terminal Əməliyyatlar Mərkəzi - TEM (Terminal Operation Center -TOC) kimi fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu, qismən hava limanı və terminalın istismar funksiyasını kimin yerinə yetirməsi və müxtəlif müəssisələrin prosesə cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Bütün növ xidmətlərə əməliyyat idarəetmə mərkəzi vasitəsilə nəzarət edilir və beləliklə, hava limanlarında əməliyyat proseslərinin qüsursuz işləməsi üçün səylər göstərilir" [6].

5. Hava limanlarında insan resurslarının idarə olunması

Hava limanlarında insan resurslarının idarə olunması üçün ixtisaslı mütəxəssisləri və səriştəli işçiləri tapmaq, onları uyğun bölmələrdə yerləşdirmək, əməyini qiymətləndirmək, mükafatlandırmaq və əmək fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək çox önəmlidir. Hava limanları ciddi əmək və məsuliyyət tələb edən müəssisələrdir. Burada fərqli funksiyaları yerinə yetirmək üçün yüksək təcrübəli və məsuliyyətli işçilərin olması vacibdir. Daim inkişaf edən müasir dövrdə hava limanı əməkdaşlarına davamlı təlim keçilməsi, onların bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi mütləqdir. Aviasiya sektorunda insan faktoru ilə icra olunan komanda işi aviasiya təhlükəsizliyi baxımından və həm də ümumi təhlükəsizlik baxımından çox mühümdür.

Tədqiqatlar göstərir ki, "istənilən müəssisədə işçilərin sayı artdıqca insan resursları işinin elektron informasiya sistemləri vasitəsilə yerinə yetirilməsi və informasiya sistemində əsaslanan təhlillərdən istifadə olunması sürətlə artır. Bu gün bir çox müəssisələr kadrların seçilməsi, münasib iş üzrə təyinatlandırılması, işçilərin əmək fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi, əməkdaşların təlimi və inkişafı məsələlərində insan resurslarının informasiya sistemlərindən istifadə edilir. Hava limanları əməliyyatlarında insan resurslarının idarə edilməsi işinin effektiv təşkil olunması üçün səmərəli insan resursları informasiya sistemi infrastrukturunun yaradılması vacibdir" [6].

6. Hava limanlarında maliyə menecmenti

Maliyə menecmentindən bəhs edərkən, maliyə və mühasibat uçotu haqqında düşünülür. Mühasibat uçotu paralel olaraq maliyə idarəetməsi altında və dəstək funksiyaları əsasında idarə edilə bilər. Maliyə işi dedikdə, pul və gəlir vəsaitləri, səhmlər, istiqrazlar və digər investisiyalar kimi maliyə məsələlərini idarə etmək nəzərdə tutulur. Maliyə aktivlərinin gəlirlərini artırmaq üçün kapital qoyuluşunu təmin etmək lazımdır. Müəssisənin investisiyadan yaxşı gəlir gətirməsini təşkil etmək üçün maliyə işi biznes daxilində və xaricindəki gərəkli məlumatları əldə etməlidir. Maliyələşdirmə işinə maliyə təhlili, maliyə şöbəsinin təşkili, maliyə planlaşdırması, lazımi vəsaitlərin verilməsi, müəssisə tərəfindən verilən vəsaitlərin müvafiq qiymətləndirilməsi və audit daxildir. İstehsal, marketinq və insan resursları kimi digər biznes sistemlərinin işləməsi maliyə funksiyasının yaxşı işləməsindən asılıdır [6].

Hava limanlarında fəaliyyət göstərən mühasibatlıq və maliyə şöbəsi aviasiya və ya qeyri-aviasiya fəaliyyəti nəticəsində yaranan maliyə əməliyyatlarının təşkili və uçotu, qeyd edilənlər əsasında hesabatların hazırlanması və onların müqayisəli təhlili ilə məşğul olur. Bu zaman mühasibat uçotu informasiya sistemlərindən istifadə edilir. Çox sayda mürəkkəb əməliyyatların icrası, həmçinin digər sistemlərlə bütöv şəkildə əlaqələndirilməsinin (tam inteqrasiyanın) təmin olunması üçün aeroportlarda rəqəmsal texnologiyalar əsasında uçot informasiya sistemlərinin formalaşdırılması mühümdür. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, "aşağı büdcəli daşıyıcıların hava limanının aviasiya ödənişlərinə təzyiqi hava limanlarını kommersiya və ticarət fəaliyyətlərinə daha artıq diqqət yetirməyə məcbur etmişdir. Bu məqsədlə bəzi böyük hava limanları ticarət mərkəzləri, restoranlar, mağazalar, əyləncə mərkəzləri, konfrans salonları kimi xidmətlərlə genişləndirilərək daha geniş ticarət fəaliyyətləri təşkil etməyə başlamışdılar. Araşdırmalar sayəsində məlum olmuşdur ki, son dövrdə hava limanlarının qeyri-aviasiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər ciddi bir şəkildə artmış, hətta bəzi hava limanlarında bu gəlirlər aviasiya fəaliyyətlərindən əldə edilən gəlirləri keçmişdir" [3].

7. Hava limanlarında marketinqin idarə olunması

Müasir marketinq fərdi və korporativ ehtiyacları ödəmək məqsədilə zəruri mal və xidmətlərin mübadiləsi üçün məhsulların dizaynı, qiymətləri və paylanması ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin planlaşdırılması və icra edilməsi kimi müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi,

marketingin dörd elementi məhsul, qiymət, təşviq və paylama ümumilikdə marketing kompleksi adlanır. Bu dörd elementin hədəf bazarın ehtiyaclarına ən uyğun şəkildə birləşməsi marketing fəaliyyətinin uğurlu inkişafına şərait yaradır. Hava limanlarında marketingin icrası məsələsinə əvvəllər laqeyd yanaşılmışdır. Buna hava limanlarının təbii və iqtisadi səbəbdən daha çox inhisar vəziyyətində olması, rəqabətin olmaması, yaxud məhdud rəqabət olması, beynəlxalq daşımalara xidmət göstərən hava limanlarının müəyyən edilməsi, hava limanlarının gəlir əldə etmə istiqamətlərinin olmaması kimi amilləri göstərmək olar. Müasir günümüzdə aviaşirkətlər arasında rəqabətin artması, bəzi hallarda birgə əməkdaşlığın verdiyi dinamika, aviaşirkətlərin uçuşları təşkil edərkən sərbəstliyi, müştərilərin lazımı ehtiyaclarının qarşılınması tələbatları və digər bu kimi amillər hava limanlarını kommersiya strategiyasının mühüm hissəsi sayılan marketingi inkişaf etdirməyə şərait yaratmışdır. Keçmişdə marketing şöbəsi mövcud olmayan hava limanları indi təşkilatın strukturuna marketing şöbəsi əlavə etməyə böyük önəm verirlər. Hava limanlarına aid olan boş ərazilərin icarəyə verilməsi, qeyri-aviasiya məhsullarının satışı ilə bağlı atılan mühüm addımlar və ya dükanların uzun və ya qısa müddətli arendaya verilməsi marketing fəaliyyətinin hava limanlarında tətbiq olunmasını zəruri hala gətiribdir. Hava limanları öz xidmətlərini sərnişinlərə, aviaşirkətlərə və qlobal biznes kimi digər müştəri qruplarına satmaq üçün səy göstərirlər. Bir çox hava limanlarında təkcə təyyarələrin eniş və gediş reysi üçün deyil, həm də tranzit daşıma üçün rəqabət mühüm rol oynayır.

8. Hava limanının fəaliyyət modelləri

Hava limanı sahəsində artan rəqabət aeroport operatorlarını yeni bazar yönümlü strategiyalar axtarmağa məcbur edir. Bu, hava limanının bazarda özü üçün müəyyənləşdirdiyi rolla bağlıdır. Hava limanının hansı biznes modelini mənimsədiyi, bazarda necə mövqe tutması onun fəaliyyət sferasını təyin edir. Hava limanının biznes modeli həmin hava limanının necə işlədiyini, necə dəyər yaratdığını və biznesinin məntiqini ifadə edir. Aviaşirkətlər üçün bu mövqe çox vaxt tələbin hərəkətverici qüvvəsi kimi görünür. Əslində hava limanları əlavə tələb və birbaşa tələb yaratmaq gücündədirlər. Ferhan Şengür hava limanlarının fəaliyyət modelinin beş müxtəlif tipini göstərir: əsas hava limanı, ikinci dərəcəli mərkəzi hava limanı, regional hava limanı, ucuz hava limanı və yük hava limanı.

1. Əsas hava limanı: Bu model bazarda yerini bilən hava limanıdır. Bir və ya bir neçə aviaşirkət tərəfindən əsas baza kimi qəbul edilir. Ümumiyyətlə, əsas iqtisadi zonalara, yaxud turistik mərkəzlərə yaxın yerləşən hava limanlarıdır.

2. İkinci dərəcəli mərkəzi hava limanı: Nisbətən aşağı sıxlıqlı marşrutlarda tez-tez uçuşlar edən, şəbəkə yaradaraq regional daşıyıcıların mərkəzində yerləşən hava limanlarıdır. Böyük hava yolları əsas hava limanlarının reyslərini təmin etmək üçün ikinci dərəcəli hava limanlarından istifadə edirlər.

3. Regional hava limanı: Böyük şəhərlərin hava limanları bu qrupa aiddir. Regional hava limanları bir nöqtədən digər nöqtəyə gerçəkləşdirilən uçuşlara xidmət edir və biznes məqsədilə uçuş marşrutlarını diqqətdə saxlayır.

4. Aşağı büdcəli hava limanı: Hava limanlarının əsas məqsədi aşağı büdcəli daşıyıcıları cəlb etməkdir. Hava limanları aviaşirkətlərə uyğun olaraq aşağı qiymətlər təklif etmək məqsədilə əməliyyatlar prosesini müəyyən qədər sadələşdirir.

5. Yüklü hava limanı: Yüklü hava limanları yükdaşıyan aviaşirkətlərə və digər vasitəçilərə xidmət göstərməyi əsas fəaliyyət kimi qəbul edir. Bu istiqamətdə müştərilərin tələblərini yerinə yetirmək üçün texniki infrastrukturunu yüklü fəaliyyətlərinə uyğunlaşdırır [6].

Beynəlxalq Hava Limanları Şurasının (Airport Council International) verdiyi bilgilərə görə, hava limanının mülkiyyəti tam özəl mülkiyyət, dövlət özəl tərəfdaşlığı, tam dövlət idarəçiliyi formasındadır [2].

Nəticə. Hava limanlarının fəaliyyəti və idarə edilməsi məsələlərini təhlil edərkən bir çox vacib funksiyalara toxunduq. Bizim üçün bu işin praktik nəticəsini ortaya qoymaq həm mövzunun əhəmiyyətliyi nöqtəyi nəzərdən aktualdır, həm də ümumilikdə Azərbaycan Mülki Aviasiyası üçün olduqca aktualdır. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Beynəlxalq hava limanı ildən ilə inkişaf etməkdədir. Bizim hava limanımızın fəaliyyəti İngiltərədə fəaliyyət göstərən, beynəlxalq səviyyədə tanınan Skytrax audit şirkəti tərəfindən xüsusilə son üç ildə, ard-arda yüksək qiymətləndirilmiş, nəticə etibarilə Heydər Əliyev Beynəlxalq hava limanı Orta Asiya və MDB ərazisində ilin ən yaxşı hava limanı statusunu qazanmış və beş ulduz ilə qiymətləndirilmişdir. Hava limanımız ildən-ilə inkişaf edir. Hava limanının sərnişin axını post pandemiya dövründə də pandemiyaqədərki yüksək rəqəmlərə çatmış, il ərzində təxminən 5 milyon sərnişin dövriyyəsinə yaxınlaşmışdır. Bizim hava limanımızın maksimal buraxılış limiti il ərzində 9 milyon sərnişindir. Tendensiya onu göstərir ki, ildən-ilə biz maksimal buraxılış hədəfimizə yaxınlaşırıq. Bu da praktik fəaliyyət nəticəsindədir. Əlbəttə, bütün bunlar yüksək göstəricidir və bu davamlı inkişaf bizim üçün prioritet sayılır. Ona görə düşünürük ki, məhz bu tipli məqalələr, hava limanlarının idarəedilməsinə nəzəri yanaşmalar nəticə etibarilə bizim hava limanımızın elmi əsaslarının yaradılması, uzaq və ya orta perspektiv nöqtəyi nəzərdən bu inkişafı davamlı edəcəkdir. Bizim üçün bu işin nəticəsi hazırda inkişaf yolunda olan Azərbaycan Mülki Aviasiyasının, xüsusilə Heydər Əliyev Beynəlxalq hava limanının iqtisadi fəaliyyətinin elmi əsaslara söykənməsi və bu fəaliyyətin elmi əsaslarla gücləndirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. ACRP, (2012), Considering and Evaluating Airport Privatization, The National Academies Press, Washington, DC.
2. Airport Council International, (2016), The Ownership of Europe's Airports, Brussels.
3. Alıcı A. (2017), Havalimanı Gelir Türürləri ve Havacılık Dışı Ticari Gelirlerin Önemi. Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi. Cilt 9, Sayı 2.

4. Mehmet A.T.I.N., Oguzturk B.S., Şengür F., (2021), Türkiye Havalimanları Kamu Özel İşbirliği Başarı Faktörleri, Ankara.
5. Oum T.H., Adler N., Yu C. (2006), Privatization, Corporatization, Ownership Forms and Their Effects on The Performance of The World's Major Airports, Journal of Air Transport Management, 12, pp.109-121.
6. Şengür F. (2018), Havaalanı Yönetimi, Eskişehir.